

XX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanda ədəbi mühit

Səbinə Əhmədova

Filologiya elmləri doktoru, dosent
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
E-mail: ehmedova3@mail.ru

Annotasiya. Səfəvilər dövründə Azərbaycan ərazisi Hindistandan İraqa, İrandan Türküstan qədər uzanmış və həmin ərazilərdə elm və mədəniyyət hərtərəfli inkişaf etmişdir. Əfsuslar olsun ki, Şah Təhmasibdən sonra ayrı-ayrı xanlıqlara bölünən ərazi, zaman-zaman onların zəifləməsinə gətirib çıxarmış və bu xanlıqlar XVIII əsrin əvvəllərindən Çar imperiyası tərəfindən işğal olunaraq quberniyalara çevrilmişdir. Həmin dövrdə Qərbi Azərbaycan bütünlüklə İrəvan xanlığına tabe idi və bu böyük ərazi nə iqtisadiyyatının, nə elminin, nə ədəbiyyatının, nə də mədəniyyətinin inkişafında Azərbaycanın başqa ərazilərindən geri qalmırdı və hətta bir sıra məziyyətləri ilə üstünlük təşkil edirdi.

İrəvan, əsasən Naxçıvan, Təbriz, Ərdəbil, Bakı, Gəncə, Şuşa şəhərləri ilə sıx əlaqədə olmuş, bu səbəbdən də bütün bu şəhərlərdəki kimi elmini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını zaman-zaman zəngin bir şəkildə inkişaf etdirmişdir.

İrəvan, Zəngəzur, Göyçə, Dərələyəz, Ağbaba, Qaraqoyunlu və Dərəçiçək-Loru-Pəmbəkdə 100 illər boyunca ustad sənətkarlar, azman aşığılar doğma dilimizin, folklorumuzun, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasında böyük rol oynamışlar. Məqalədə aşığıların yaradıcılığında tarixi gerçəklərlə bağlı yer, yurd adlarının əks olunduğu qoşmalar, təcislər, bayatılar, müxəmməslər, mürəbbelər, qıfıləndlər, gözəlləmələr və s. bir arxiv materialı olaraq, Qərbi Azərbaycanın Azərbaycan türklərinə aid olduğunu şərhə ehtiyacı olmadan sübuta yetirir.

Açar sözlər: elm, təhsil, ədəbiyyat, mədəniyyət, mətbuat, folklor, şeir

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 02.10.2025; qəbul edilib – 15.10.2025

Literary environment in Western Azerbaijan at the beginning of the 20th century

Sabina Ahmedova

Doctor of Philological Sciences, Associate Professor
Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS
E-mail: ehmedova3@mail.ru

Abstract. During the Safavid era, the territory of Azerbaijan extended from India to Iraq, from Iran to Turkestan, and science and culture have developed extensively in these areas. Unfortunately, after Shah Tahmasib, this vast territory was divided into separate khanates and it led to the weakening of these khanates over time. By the early 18th century, these khanates were invaded by the Tsarist Empire and turned into provinces. At that time, Western Azerbaijan was entirely under the control of the Yerevan Khanate. This large territory was in no way behind other parts of Azerbaijan in terms of its economic, scientific, literary, or cultural development – on the contrary, in some respects, it held a distinctive advantage.

Iravan was mainly in close contact with the cities of Nakhchivan, Tabriz, Ardabil, Baku, Ganja, and Shusha; and for this reason, like all these cities, it has developed its science, culture and literature in a rich way from time to time.

For a century, master craftsmen and great ashugs in Yerevan, Zengezur, Goyche, Dereleyez, Aghbaba, Garagoyunlu and Derechichek-Loru-Pembek have played a major role in preserving our native language, folklore, and national and spiritual values. In the article the place related to historical facts in the creativity of ashugs; and the goshmas, tajnises, bayaties, mukhammasses, murabbe, gifilbend, gozelleme and others that mentions the names of lands, as an archival material it is proven the fact that Western Azerbaijan belongs to the Azerbaijani Turks.

Keywords: science, education, literature, culture, press, folklore, poetry

Article history: received – 02.10.2025; accepted – 15.10.2025

Giriş / Introduction

Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan İrəvan şəhəri tarixi abidələrlə zəngindir. Bu da təbii ki, bu şəhərin qədim olduğunu göstərməklə yanaşı, onun eyni zamanda bir ticarət şəhəri olduğunu nümayiş etdirir. Ticarət isə bilavasitə şəhərlərin inkişafına, tərəqqisinə heyrətamiz dərəcədə təkan vermişdir. İrəvan bir türk-müsəlman şəhəri olduğuna görə, əsasən Naxçıvan, Təbriz, Ərdəbil, Bakı, Gəncə, Şuşa şəhərləri ilə sıx əlaqədə olmuş, bu səbəbdən də şəhərdə mədəniyyətin, ədəbiyyatın zaman-zaman zəngin bir şəkildə inkişaf etdirmişdir.

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Nazim Mustafa bu barədə məqaləsində qeyd edir: “Təbriz, Ərdəbil, Bakı, Gəncə, Şuşa şəhərlərində olduğu kimi, İrəvan şəhərində də məşhur şairlər, nasirlər, elm və mədəniyyət xadimləri yetişmişdir. İrəvan şəhərində olduqca zəngin ədəbi mühit formalaşmışdır. İrəvan şəhərində yazıb-yaradan şair və yazıçıların əsərlərinin bir çoxu İrəvan qalası uğrunda gedən döyüşlər və yerli azərbaycanlı əhəlinin dəfələrlə öz yer-yurdlarından didərgin düşmələri nəticəsində itib-batmışdır. Xüsusən, XIX əsrin əvvəlində rus qoşunlarının şəhəri işğalından sonra qiymətli əlyazmaların böyük əksəriyyəti məhv edilmişdir. Əsasən məscidlərdə və mədrəsələrdə saxlanılan qiymətli əlyazmaların əksəriyyəti yandırılmışdır. Bununla belə, Azərbaycandakı və qonşu dövlətlərdəki arxivlərdə və kitabxanalarda İrəvan ədəbi mühitinə aid bir çox nümunələrə rast gəlinir” [12].

“XX əsrin əvvəllərinə qədər Bakı, Təbriz, Xoy, Naxçıvan və başqa şəhərlərlə yanaşı, İrəvan da Azərbaycanın aparıcı elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Elm və mədəniyyət tariximizə “İrəvani” təxəllüsü ilə daxil olmuş bir çox alim, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimi bu xəzinəyə önəmli töhfələrini vermişlər. Mirzə Qədim İrəvani, Fəzil İrəvani, Balağa İrəvani, Mirzə Müslüm İrəvani, Aşub İrəvani, Mirzə Məhəmməd İrəvani, Dəlil İrəvani, Əbdülkərim İrəvani və başqa şəxsiyyətlərin yaradıcılığı bu mənəvi zənginliyi təsdiq edir” [2].

İrəvan şəhərində Mirzə Müslüm Qudsi, Aşüftə İrəvani, Aşub İrəvani, Çəsmə İrəvani, Bidil İrəvani, Höccət İrəvani, Hərif İrəvani, Dəlil İrəvani, Şakir İrəvani, Fəxri İrəvani, Qabil İrəvani, Qüdsi İrəvani, Nazim İrəvani kimi şairlər yetişmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Bütövlükdə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şeirində istər maarifçi-realist, istər tənqidi-realist, istərsə də romantik poeziya nümayəndələrinin poetik yaradıcılığında soyqırım probleminin əksi müşahidə edilməkdədir.

Sovet siyasi rejimi dövründə ədəbiyyatşünaslığın bir sıra problemləri kimi, soyqırım mövzusunun özündə əks etdirən bədii əsərlərlə yanaşı, poeziyamız da real, gerçək müstəvidə dəyərləndirilməmişdir. XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların soyqırımının poeziyada əksi həmin mövzunun əsas ideyasını təşkil etmişdir.

Tarixdən məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində müsəlman-türklərin ən qəddar düşməni Andronikin başçılığı ilə daşnak silahlı dəstələri Qərbi Azərbaycanda qırğınlar törədirdilər. Andronik bir ingilis casusu olduğu üçün, Britaniya ordusunun məğlubiyyətinə inanmır, ermənilərin xülyalarına çatması üçün onlara “Böyük Ermənistan” yaratmaqda kömək edəcəklərinə əmin idi. Lakin Britaniya ordusunun “Qafqaz İslam Ordusu”na yenildiyini öyrənəndən sonra vahiməyə düşür. Belə ki, Bakıda nəşr olunan və naşiri Səməd Mənsur (1879-1927), redaktoru Məmmədli Sidqi (1888-1956) olan “Şeypur” jurnalı “Teleqraf xəbərləri” rubrikasında Andronikin vahiməsini satirik bir felyetonla məsxərəyə qoyur: “Zəngəzur – Ermənistanın sütunu olan Andronik Bakının alınması xəbərini eşitcək, canını bədənindən çıxarıb, tezliklə özünü Bakıya yetirmək üçün propusk alıb havaya qalxdı. Andronikin keçəcəyi yollara xəbər verildi ki, hər yerdə onu müşayiət etsinlər.

Şuşa – Dünən Andronikin ruhu qara paltarda Şuşa şəhəri üzərindən Bakıya tərəf keçdi.

İrəvan – Andronikin ruhunun Bakıya tərəf getməsi xəbəri alınan kimi, ermənilər tərəfdən Hamzaspa təbrik teleqramları göndərildi. Andronikin ruhu Bakıdan qayıdana qədər onun cəmdəyini saxlamaq lazım gəldiyindən, İrəvandan Zəngəzura bir dəstə nümayəndə göndərildi ki, Andronikin cəmdəyini İrəvana gətirsinlər” [14, s.55-56].

İrəvan, Zəngəzur, Göyçə, Dərələyəz, Ağbaba, Qaraqoyunlu və Dərəçiçək-Loru-Pəmbəkdə 100 illər boyunca ustad sənətkarlar, azman aşığılar doğma dilimizin, folklorumuzun, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasında böyük rol oynamışlar. Bu aşığıların yaradıcılığında tarixi gerçəklərlə bağlı yer, yurd adlarının əks olunduğu qoşmalar, təcnislər, bayatılar, müxəmməslər, mürəbbelər, qıfıləndlər, gözəlləmələr və s. bir arxiv materialı olaraq Qərbi Azərbaycanın Azərbaycan türklərinə aid olduğunu şərhə ehtiyacı olmadan sübuta yetirir. 2023-cü ildə “Qərbi Azərbaycan Aşıqları” adlı şeir antologiyası nəşr edilmişdir. Topluda yuxarıda adları çəkilən yurdların klassik aşığıları ilə yanaşı, azğın erməni təcavüzü nəticəsində yerindən-yurdundan didərgin düşən aşığıların da yaradıcılığı yer alıb.

Kitabın nəşr olunması barədə AZƏRTAC-a məlumat verən AAB-nin katibi, Əməkdar mədəniyyət işçisi Musa Nəbioğlu bildirib ki, XVI əsrdən üzü bəri Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı mahallarında – İrəvanda, Zəngəzurda, Dərələyəzdə, Göyçədə, Qaraqoyunluda, Dərəçiçəkdə, Loru və Ağbabada yaşayıb-yaratmış ustad sənətkarların zəngin ədəbi irsindən nümunələrin yer aldığı “Qərbi Azərbaycan aşığıları” adlı toplu soydaşlarımızın dədə-baba yurdu olan bu ərazilərdə sənət ənənəsi, tarixi-mədəni prosesin inkişaf dinamikası, coğrafi arealın hansı milli-mənəvi zənginliyə köklənməsi haqqında bilgi vermək baxımından mühüm bir qaynaqdır [10].

Qərbi Azərbaycan ədəbi mühitinin bir qolunu da mətbuat təşkil etmişdir. Belə ki, Azərbaycan mətbuat tarixində 1906-cı ildə Tiflis şəhərində Cəlil Məmmədquluzadə və Ömər Faiq Nemanzadə tərəfindən yaradılmış “Molla Nəsrəddin” jurnalı önəmli yer tutur. Jurnalın fəaliyyətə başladığı zamandan işıq sürətilə məşhurlaşması Qafqazda və İranda öz tərəfdaşlarının inanılmaz dərəcədə artmasına səbəb olmuşdu. Jurnalın fəaliyyəti XX əsrin əvvəllərində elm-təhsil və ədəbiyyat sahəsində çox inkişaf etmiş İrəvan ədəbi mühitinin yetirmələrinin bəzilərinin “mollanəsrəddinçilər”in sırasına qoşulmasına səbəb oldu. İrəvan ədəbi mühitindən Məmmədli Nasir Hacı Məmmədzadə, Əli Məhzun Rəhimov, Mirzə Məhəmməd Axundov, Cabbar Əsgərzadə, Məşədi Mehdi Sadiqzadə, Paşa Səfərov və başqaları felyetonlarını, satirik şeirlərini, məqalələrini məktub vasitəsilə Tiflisə göndərir, Cəlil Məmmədquluzadə ilə Ömər Faiq Nemanzadə onları oxuyandan sonra senzurdan keçirib jurnalda dərc edirdilər.

Dərin zəkaya, iti şüura, yüksək elmi fəhmə malik olan Əli Məhzun (1886-1934) İrəvan şəhərində “Bürhani-həqiqət” məcmuəsi dərc etdirməyə başlamışdır. “Bürhani-həqiqət”in əsas ideyası gənclərdə elmə və təhsilə həvəs oyatmaq, xalqı hər cəhətdən maarifləndirmək, onları dünya hadisələri ilə tanış etmək, saxtakar ruhanilərin uydurduğu fanatizmi beyinlərdən silmək üçün əsl İslam ehkamlarını onlara öyrətmək, eyni zamanda ideya rəhbəri Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən yaradılmış “türkcülük, islamçılıq, müasirlik” bayrağı altında birləşmək idi.

“Əli Məhzun “Anaş qurbağa”, “Yetim cüce” imzaları ilə yazılarını dərc etdirərək, özünü qaragüruhçulardan qorumağa çalışırdı. 25 mart 1913-cü ildə Əli Məhzun Rəhimzadə və Əsgər Axundov İslam Dram Şirkəti adlı bir şirkətin fəaliyyəti üçün İrəvanın rəsmi dairələrindən icazə almışdılar. Öz ətrafında gənc aktyorları birləşdirən bu şirkətin aktyorları qısa müddət ərzində “Kimdir müqəssir”, “Pul dalınca”, “Ac həriflər”, “Sevgili övlad”, “Millətpərəstlər, yaxud ürəfa qiyafəsində süfəha”, “İbrahim bəy, yaxud istibdad qurbanı”, “Aldandılar”, “Səfalətin sonu” əsərlərini tamaşaya qoymuşdur” [9].

Hamıya məlumdur ki, Əli Məhzun Rəhimov “Molla Nəsrəddin”in ən fəal əməkdaşlarından biri olmuşdur. Əli Məhzun bilavasitə Tiflisə gedib-gəlir, tez-tez Mirzə Cəlillə görüşür, söhbətləşir, felyetonlarını daha güclü neşərə çevirməkdən ötrü ondan məsləhətlər alırdı. Bir gün yenə Tiflisə səfər etdiyi zaman yeniyetmə Məmmədli Nasiri də (1899-1982) özüylə ora apararaq, Mirzə Cəlillə tanış edir. Bu da hamıya bəllidir ki, “Molla Nəsrəddin”in əsas ideyası kasıb-kusubun haqqına girən haramyeyən meşşanları, fəqir müsəlmanlara zülm edən çar Rusiyası məmurları, eyni zamanda din pərdəsi altında min hoqqadan çıxan münafiq ruhaniləri ifşa etmək idi. Bir neçə il İrəvandakı məşhur mədrəsədə mükəmməl dini təhsil alan, İslam ehkamlarına çox yaxşı bələd olan Məmmədli Tiflisdən qayıdandan sonra gerçək İslam ehkamlarına deyil, münafiq mollaların uydurduğu xürafata uyan avam insanları fanatizmdən ayılmaqdan ötrü “Molla Nəsrəddin”də “Qarınqulu” adlı felyeton dərc etdirir. Bu felyeton da öz növbəsində müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrinin əvəzində münafiqlərin uydurduğu cadu-pitiyə, sehrə, fala inanan fanatikləri çox narahat edir və Məmmədlini görəncə, cavan bir oğlan iti xəncər çıxarıb onu vurmaq istəyir, lakin Məmmədli cəld tərpnəib atasından ona miras qalmış tapançasını çıxarıb göyə güllə atır, cavan oğlan qorxub qaçıb gedir. Azğınlaşmış “Jandarmeriya idarəsi”nin məmurları güllə səsi eşidib gələrək Məmmədlini həbs edirlər. Əslində bu çarpışmada Məmmədlinin əlini xəncər bir balaca kəsmişdi. O vaxt Bakıda Əhməd bəy Ağayev tərəfindən nəşr olunan “İqbal” qəzetində bu barədə “Mətbuat bəlası” adlı bir yazı da dərc edilmişdi: “Bir neçə gün bundan əqdəm Nasir İrəvani yol ilə gedərkən bir nəfər onun qabağını kəsib, “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində yazılan bir fəqərədən dolayı onu təhqir edir. Nasir kəndini müdafiə üçün tapançasını çıxarıb bir-iki güllə atar. Bəd əfkar qaçıb, Nasirin iki barmağını xəncər kəsər” [11].

Onu da qeyd edək ki, Məmmədli Nasir o dövrdə dövrü mətbuatda olduqca fəal şəkildə iştirak edirdi. O, “Nəşri-Maarif” cəmiyyətində çalışır, “Yeni təşəbbüs”, “Məşəl”, “İqbal” “Zənbur”, “Əzəli”, “Sovqat”, “Açıq söz”, “Sədayyi-həqq”, “Zəhmət sədasi” və başqa mətbu orqanlarda çıxış edirdi.

1917-ci ildə Məmmədli Nasir M.Mirfətullayev Ə.Tağızadə ilə birlikdə Azərbaycan və türk xalqlarının kökünü kəsmək istəyən erməni daşnakların “Böyük Ermənistan” yaratmaq planlarını ifşa edən “Cavanlar şurası” adlı qəzet dərc etdirir. Lakin erməni diasporunun təzyiqi ilə qəzet Çar Rusiyası məmurları tərəfindən bağlanmışdı.

Məlumdur ki, 1918-ci ildə erməni daşnaklar havadarlarına güvənərək, Qafqazın və Anadolunun hər yerində müsəlman-türklərə qarşı soyqırımlar, qətliaamlar törətmişlər. Onlar İrəvan şəhərində də soyqırımlar törədib minlərlə insanımızı insanlığa sığmayan yırtıcı üsullarla qətlə yetirmişlər. XX əsrin əvvəllərindən deportasiyaya uğrayan soydaşlarımız 1918-ci ildə daha böyük fəlakətlə qarşılaşdıqlarına görə doğma yurdlarından didərgin düşmüşlər. Bu didərginlərdən biri də Məmmədli Nasir olmuşdur ki, Gəncəyə qaçmış, lakin orda da ədəbi fəaliyyətlə məşğul olaraq, “Bədbəxt ailə” dramını qələmə almışdır. Bu əsər Gəncə teatrında tamaşaya qoyulmuş və müvəffəqiyyət, tamaşaçı sevgisi qazanmışdır.

Məlumdur ki, Qərbi Azərbaycan aşıqlar yurduvur və Qərbi Azərbaycan aşıqları Azərbaycanın ən qüdrətli aşıqları sayılır ki, bunun da səbəbi Qərbi Azərbaycanda folklorun, şifahi xalq yaradıcılığının çox inkişaf etməsi, folklor nümunələrinin xalqın dilindən düşməməsi, eyni zamanda saza-sənətə çox dəyər verilməsidir.

“Qərbi Azərbaycan aşiq sənəti və yaradıcılığı Göyçə, Dərələyəz, Qaraqoyunlu, Dərəçiçək-Loru-Pənbək, Ağbaba kimi mühit və mədəni-inzibati arealları əhatə edir. Göyçə aşiq mühiti sənət və sənətkarlıq miqyası, yaradıcılıq dinamikası və poetik ehtiyatlar sisteminin tutumu baxımından mərkəz rolunu oynamış, Qərbi Azərbaycanın və ümumən bütöv Azərbaycanın aşiq mühitləri arasında körpü funksiyasını həyata keçirmişdir” [13].

Aşiq Ələsgər (1821-1926) Qərbi Azərbaycanın İrəvan xanlığının Göyçə mahalında dünyaya göz açmışdır. Ailədə çox uşaq idilər, odur ki, maddi cəhətdən çətinlik çəkirdilər. Ələsgər hündürboylu, cüssəli bir yeniyetmə idi və maddi sıxıntılarını görüb atası Alməmməd kişiylə işləmək fikrində olduğunu bildirir. Alməmməd kişi başqa çarə olmadığından, yeniyetmə Ələsgəri maddi cəhətdən zəngin Kərbəlayi Qurbana nökrə verir. Tapşırılan hər işi məsuliyyətlə yerinə yetirən Ələsgər Kərbəlayi Qurbanın 13 yaşlı qızı Şəhrəbanıya aşiq olur. Hər şey də elə buradan başlayır. Yeniyetmə Ələsgər aşiq və aşiq olur. Əlinə saz götürüb oxumasa da, qəlbi Şəhrəbanının eşqi ilə aşiqanə nəğmələr söyləyir. Şəhrəbanının da yaraşığı, mehriban, güləruz Ələsgərdən xoşu gəlirdi.

Kərbəlayi Qurbanın Göyçə mahalında “pullu Məhərrəm” kimi tanınan bir qardaşı var idi, o, Şəhrəbanını öz oğlu üçün almaq istəyirdi. Ona görə də Ələsgərlə Şəhrəbanının eşq məcarasından xəbər tutan kimi, onu işindən qovdurur.

Ələsgərin sevgi dolu qəlbi artıq hicran notları ilə şərqiylər söyləməyə başlayır. Bu şərqiylər şifahi xalq şeirinin bütün növlərində vücuda gəlir: təcnis, qoşma, müxəmməs, bayatı və s.

Şəhrəbanını unuda bilmirdi, ilk eşqi daşa dəymişdi, odur ki, qəlbi sınımışdı, bir-birindən gözəl şeir nümunələri meydana gətirirdi, artıq tək Göyçədə, Zəngəzurda, İrəvanda deyil, bütün Qafqazda, İranda, İraqda, Osmanlıda məşhurlaşmışdı. Aşıqlar toy-düyünlərdə, el şənliklərində, Koroglundan, Aşiq Qurbanıdan, bir də ondan oxuyurdular. Özünün də çox məlahətli səsi, gözəl avazı var idi. Sazı sinəsinə basarkən gözlərini yumar, əvvəlcə sazını müəzzəm bir şəkildə sədalandırır, sonra qəlblərə həzinlik gətirən, su çiləyən bir səslə oxuyardı. Qulaq asanları yaxşı mənada məst edərdi, kimsə ona qulaq asmaqdan doymazdı. Sanki dahi Füzulinin “Ya Rəbb bəlayi eşq ilə qıl aşına məni”, – eşq nidasına özünəməxsus üslubla, özünəməxsus bir şirinliklə səs verirdi.

Bəlkə də Şəhrəbanıya olan eşqi idi Ələsgərin ayrılıqdan tufan qoparan ruhunda poeziyanın ən gözəl nümunələrini yaradan:

*Çərşənbə günüdə, çeşmə başında
Gözüm bir alagöz xanıma düşdü.
Atdı müjgan oxun keçdi sinəmdən,
Cadu qəmzələri qanıma düşdü.
İşarət eylədim, dərdimi bildi,
Gördüm, həm gözəldi, həm əhli-dildi,
Başını buladı, gözündən güldü,
Güləndə qadası canıma düşdü.
Ələsgərəm, hər elmdən halıyam,
Gözəl, sən təbibsən, mən yaralıyam,
Dedi nişanlıyam, özgə malıyam,
Sındı qol-qanadım, yanıma düşdü. [3]*

Aşiq Ələsgərin olduqca zəngin bədii irsi təkrar-təkrar nəşr edilmiş, onun haqqında çox sayda elmi-tədqiqat əsərləri, monoqrafiyalar, məqalələr, oçerklər yazılmış, həyatı və yaradıcılığı dərsləklərə salınmışdır. Aşiq Ələsgər Haqq aşığı idi, o, eyni zamanda uca Yaradanın eşqi ilə çalib-oxuyurdu.

Aşiq Ələsgər Azərbaycan aşiq poeziyasına yeniliklər gətirmiş, “qoşayarpaq qoşmalar”, “müstəzad qoşmalar”, “Dodaqdəyməz təcislər”, “Cığalı təcislər”, “Müstəzad təcislər” və s. yaratmışdır.

*Bu dünyada üç şey başa bələdi;
Yaman oğul, yaman arvad, yaman at.
İstəyirsən qurtarasan əlindən,
Birin boşla, birin boşa, birin sat.
Ov keçdi bərədən, ata bilməzsən,
Uçdu getdi əldən, tuta bilməzsən,
Yerisən, yüyürsən, çata bilməzsən,
Görürsən ki, baxtın yatdı, sən də yat.
Qılma Ələsgəri məhrumi-didar,
Lütfeylə ləbindən bir busə, ey yar.
İsmin üç hərf ilə eylərəm aşkar:
Biri “Kaf”dı, biri “lam”dı, biri – “sad”. [6]*

“Kaf”, “Lam”, “Sad” ك ل ص Qurani-Kərimdə hürufi-müqəddə hərfəlidir ki, müqəddəs kitabın bir sıra surələri bu hərfərlə başlayır. Əslində, bu hərfərlər Uca Allahla Həzrəti Məhəmməd (S.) arasında olan rəmzlərdir və bunların sirrini kimsə bilmir. Aşıq Ələsgər bununla qəlbinin sirlərlə dolu olduğunu bəyan edir və hürufi müqəddəs hərfərdən rənz kimi istifadə edir. Yəni, – “İsmin üç hərfi ilə eylərəm aşkar”, – söyləsə də, oxucusuna demək istəyir ki, siz məni şeirlərimlə tanıyırsınız, lakin mənim qəlbimin dərinliklərində olan sirlərdən xəbəriniz yoxdur. Bu qoşmada, eyni zamanda Aşıq Ələsgər özünəməxsus aforizmlərdən də istifadə edir. Belə ki, bu da öz növbəsində öyüd-nəsihət xarakteri daşıyır və ümumiyyətlə, Aşıq Ələsgərin poeziyasında hikmətamiz, nəsihətamiz nümunələr kifayət qədərdir. Onun yaradıcılığı oxucularda təkcə həzin duyğular yox, eyni zamanda tərbiyəvi, əxlaqi əhəmiyyət kəsb edir.

Aşıq Ələsgər, eyni zamanda dini-irfani bir şair olmuşdur. Onun Uca Yaradana, müqəddəs Qurani-Kərimə, Həzrəti Məhəmmədə həsr etdiyi əsərləri çoxdur. O, İslam müqəddəslərini qoşmalarında zəngin poetik lövhələrlə mədh edir:

*Aslan olub Merac yolunda yatan,
Əbu-Cəhlin daşın havaya atan,
Xurma lifəsiylə barmağın çatan,
Ağ devi zindana salan, ya Əli! [5, s.123]*

Aşıq Ələsgərin “Sarı köynək”, “Ola”, “Üzün məndən niyə döndü”, “Xoş gəldin”, “Tellərin”, “Dağlar” və s. qoşmaları, müstəzadları, bayatıları Azərbaycan bəstəkarları tərəfindən bəstələnib və Azərbaycanın məşhur müğənniləri bu mahnıları sevə-sevə ifa edib, hal-hazırda da etməkdədir.

Onu da qeyd edək ki, Dərələyəz mahalı da Azərbaycanın aşıqlar xəzinəsinə yüzlərcə söz-sənət ustası bəxş etmişdir. Bu barədə tədqiqatçı-jurnalist Tahirə Ağamirzə yazır: “Dərələyəz mahalı da Göyçə mahalı kimi sazın-sözün məskəni olub. Daha doğrusu, bu ərazi Göyçə ilə qonşuluqda yerləşir. Bu mahalları bir-birindən Səlim gədiyi ayırır. Dərələyəzin Sallı, Hors, Qabaqlı, Qaraqaya kəndləri aşıqlar yurdu sayılıb. Bu kəndlər arasında Sallı kəndi xüsusilə seçilib. Dərələyəz aşıq mühitinin formalaşması və inkişafı, təbii ki, Göyçə aşıq mühiti ilə qarşılıqlı təmas və mədəni münasibətlərlə bağlıdır. Göyçə aşıqlarının Dərələyəz mahalına toy-düyünə çağırılması inkişaf ahənginin eyni axarla getməsinə geniş imkan və şərait yaradıb. Bunlardan əlavə, gah Göyçə aşıqlarının Dərələyəz aşıqlarını, gah da əksinə – Dərələyəz aşıqlarının Göyçə aşıqlarının saz-söz meydanına çağırılması və sənət imtahanına çəkilməsi də inkişafda az iş görməyib.

Burada Aşıq Cəlil, Şair Təhməz, Dəllək Xələf, Aşıq Əsəd, Şair Alhüseyn, Şair Ağamurad, Şair Rzaqulu, Aşıq Qulu, Aşıq Bəhman, Aşıq Mirzalı, Şair Rəhman kimi saz-söz xiridarları yetişiblər. Aşıq Cəlilin ustası Aşıq Abbas olub. Aşıq, ömrünün son illərini Naxçıvanın Dizə kəndində keçirib, burda da rəhmətə gedib” [1].

Dərələyəz mahalının Salı kəndində anadan olan Aşıq Cəlilin (1868-1923) repertuarı bilavasitə erməni quldurlarının soydaşlarımıza qarşı apardıqları soyqırım siyasətinə qarşı üsyankar ruhlu nümunələrdən ibarətdir. Bəzən aşığı Vedibasarin Şahablı kəndində anadan olan Aşıq Cəlillə (1870-1918) səhv salırlar. Lakin onların hər ikisi vətən, yurd, ana torpaq uğrunda hər an canlarından keçməyə hazır olan əsl xalq sənətkarları, haqq aşıqlarıdır. Ermənilərə əsir düşən Şahablı Aşıq Cəlil isə ölümün gözünə dik baxmış, vətənin mərd övladı kimi üzünü Vedyə tutub ermənilərin çox qorxdığı Abbasqulu bəy Şadlinskinin şərəfinə qoşma oxumuşdur. Bu zaman ermənilər onu insanlığa sığmayan vəhşiliklə qətlə yetirmişlər. Bu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Folklor İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent Əziz Ələkbərlinin Şahablı Aşıq Cəlil: “Dövrü, mühiti və yaradıcılığı” adlı məqaləsində öz əksini tapır: “Bölgədə hələ 1918-ci ildən başlanan erməni-müsəlman qırğınları getdikcə kəskin şəkil almaqda idi. Zaqafqaziya Seyminin dağılmasından sonra erməni daşnaklarının tarixdə ilk erməni dövləti olan Ararat Respublikası yaratması, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin də İrəvan şəhəri siyasi mərkəz olmaqla İrəvan xanlığının bir hissəsini onlara güzəştə getməsi ermənilərin əl-qolunu daha da açmışdı. Daşnaklar camaatı yerli hakimiyyət orqanları yaratmaq adı ilə aldadıb, yarı zor, yarı xoş, kimlərdə silah varsa, əllərindən alırlar. Sonra kişiləri iclas bəhanəsi ilə ayrı-ayrı böyük damlara toplayıb, arvad-uşaq üzərində nəzarətçi silahlı əsgərlər qoyur, bütün kəndlərdə eyni vaxtda kütləvi qırğın törədirlər. Daşnaklar Şahablı kəndində bu kəndin sakini Aşıq Cəlili də vəhşiliklə qətlə yetirirlər. Ermənilər əsir götürdükləri aşığa əvvəl təklif edirlər ki, general Andronikin şərəfinə bir qoşma oxusun. Aşıq Cəlil isə, əksinə, üzünü Böyük Vedyə tərəf tutub, ermənilərə dəfələrlə qan udduran Abbasqulu bəyin şərəfinə, onu imdada çağıran qoşma oxuyur. Buna görə də ermənilər elə oradaca aşığı yerə yıxıb, dilini dibindən qoparıb, sonra da sazı ilə birlikdə üstünə neft tökülmüş kərmə qalağının içərisində diri-diri yandırırırlar” [7].

AMEA-nın “Azərbaycanlılara qarşı soyqırımların tədqiqi” komissiyası və Folklor İnstitutunun birgə təşkilatçılığı ilə keçirilən “Soyqırımlar Xalq Yaddaşında” “Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları” kitabında bu barədə qeyd olunur: “Türkiyədə məğlub olub, Araz çayını keçərək, Naxçıvana soxulmuş “Van” və “Sasun” daşnak alayları Andronikin əmri ilə 1918-ci ilin dekabr – 1919-cu ilin yanvar aylarında Vedibasarin Şahablı, Qədirli, Qaraxaç və b. kəndlərinə basqın edib burada misli görünməmiş vəhşiliklər törədib, dinc əhalini ayrı-ayrı binalara yığıb diri-diri yandırırırlar. Hadisə yerinə çatan vedibasarlılar – Abbasqulu bəyin və Kərbəlayı İsmayılın dəstələri erməniləri xeyli tələfata uğradaraq, kəndlərdən vurub çıxarırlar” [8, s.100].

Ermənilər tarix boyu havadarlarına arxalanıb, onlardan güclü dəstək alaraq Azərbaycanın dilbər guşələrindən olan Qərbi Azərbaycanı işğal etmiş, zaman-zaman milyonlarla soydaşımızı qətlialmlara, soyqırımlara, təcavüzlərə, terrorlara məruz qoyaraq, öz doğma yurdlarından didərgin salmışlar. Lakin atalarımız “Haqq incələr, üzülməz”, – demişlər. İnanırıq ki, səriştəli və öz işini çox yaxşı bilən Prezidentimiz İlham Əliyev cənabları Ali Baş Komandan kimi Azərbaycan ordusunun qəhrəmanlığı nəticəsində Qarabağı düşmənlərdən geri aldığı kimi, iti şüuruna, siyasi qüdrətinə rəğmən Qərbi Azərbaycanı da ermənilərdən alıb əsl sakinlərinə qaytaracaqdır.

Nəticə / Conclusion

Qərbi Azərbaycan yalnız torpaq və təbiət gözəlliyi ilə deyil, həm də sazın nəfəsi ilə formalaşmış müqəddəs mərkəzlərdən biri kimi dəyərləndirilir. Bu bölgənin aşıqları hər dövrdə həm sevginin nəğməsini, həm də zamanın acısını çiyinlərində daşıyırdılar. Onlar xalqın dərdini sazın dili ilə danışdırır, baş verənləri unudulmaz dastana çevirir, hər nəğməni bir yaddaş, hər misranı bir tarix kimi gələcəyə ötürürdülər.

Aşıqlar çox qüdrətli şairlər olmaqla yanaşı, Azərbaycan folkloruna misilsiz töhfələr vermiş, Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsinə qiymətli incilər, gövhərlər bəxş etmişlər. Bu da təkzibolunmaz həqiqətdir ki, ədəbi mühitin inkişafında da aşıq yaradıcılığı bir qaynaq rolunu oynamışdır. Aşıq

yaradıcılığına dərindən bələd olan yaradıcı insanın təxəyyülü daha işıqlı olmuş, bu səbəbdən də yaratdığı əsərlər xalq tərəfindən inanılmaz dərəcədə sevilmiş, məşhurlaşmışdır.

Beləliklə, həmin dövrdə aşiq yaradıcılığı xalqın nəfəsi, yaddaşı və yaşamaq iradəsi kimi formalaşdı və Qərbi Azərbaycan ədəbi mühitinin ən parlaq səhifələrindən birinə çevrildi.

Ədəbiyyat / References

1. Ağamirzə T. Dərələyəzli Aşiq Cəlil: [Elektron resurs] / URL: <https://vetensesi.az/page/30/news/5807>
2. Allahverdiyev, C. İrəvanda Azərbaycan ədəbi-mədəni mühiti. “Xalq” qəzeti. – 2023, 25 fevral: [Elektron resurs] / URL: <https://xalqqazeti.az/az/sosial-heyat/irevanda-azerbaycan-edebi-medeni-muhiti>
3. Aşiq Ələsgər. Çərşənbə günündə, çeşmə başında: [Elektron resurs] / URL: https://az.wikisource.org/wiki/%C3%87%C9%99r%C5%9F%C9%99nb%C9%99_g%C3%BCn%C3%BCnd%C9%99_%C3%A7e%C5%9Fm%C9%99_ba%C5%9F%C4%B1nda
4. Aşiq Ələsgər. Əsərləri / tərt. ed. İ.Ələsgər – Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 400 s.
5. Aşiq Ələsgər. Şeirlər Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr / tərt. ed. İ.Ələsgər – Bakı: Çinar-çap, 2003, 496 s.
6. Aşiq Ələsgərin şeirləri: [Elektron resurs] / URL: <https://goyce.az/news.php?id=253>
7. Ələkbərli Ə. Şahablı Aşiq Cəlil: Dövrü, mühiti və yaradıcılığı: [Elektron resurs] / URL: <http://www.anl.az/down/meqale/dede-qorqud/2018/01/06.htm>
8. Ələkbərli Ə. Abbasqulu bəy Şadlinski və silahdaşları xalq yaddaşında // Soyqırımlar Xalq Yaddaşında Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları. – Bakı: – 2 mart 2015, s.97-104.
9. Əli Məhzun: [Elektron resurs] / URL: <https://westaz.org/az/person/eli-mehzun-1>
10. “Qərbi Azərbaycan aşıqları” adlı şeir antologiyası nəşr olunub: [Elektron resurs] / URL: https://azertag.az/xeber/qerbi_azerbaycan_asiqlari_adli_seir_antologiyasi_nesr_olunub-2855191
11. Mətbuat bəlası // “İqbal” qəzeti, 1914, 22 may, № 659.
12. Mustafa N. Ədəbi Mühit: [Elektron resurs] / URL: https://iravan.preslib.az/ebedi_muhit.html
13. Rzasoy S. Qərbi Azərbaycanda aşiq yaradıcılığı: milli yaddaş və tarix: [Elektron resurs] / URL: <https://manera.az/index.php?newsid=16576>
14. “Şeypur” jurnalı (1918-1919-cu illər) / çapa hazır. və ön söz. müəl. H.M.Həşimli. – Bakı: Elm və təhsil, 2014, 279 s.

Литературная среда в Западном Азербайджане в начале XX века

Сабина Ахмедова

Доктор филологических наук, доцент

Институт рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА

E-mail: ehmedova3@mail.ru

Резюме. В эпоху Сефевидов территория Азербайджана простиралась от Индии до Ирака, от Ирана до Туркестана, и наука и культура в этих регионах получили широкое развитие. К сожалению, после шаха Тахмасиба эта обширная территория была разделена на отдельные ханства, что со временем привело к ослаблению этих ханств. К началу XVIII века эти ханства были захвачены царской империей и превращены в провинции. В то время Западный Азербайджан полностью находился под контролем Ереванского ханства. Эта обширная территория ни в коем случае не отставала от других частей Азербайджана в плане экономического, научного, литературного или культурного развития – напротив, в некоторых отношениях она обладала явным преимуществом.

Ириван в основном находился в тесной связи с городами Нахчыван, Тебриз, Ардабиль, Баку, Гянджа и Шуша; и по этой причине, как и все эти города, он в разное время богато развивал свою науку, культуру и литературу.

На протяжении столетия мастера-ремесленники и великие ашуги в Ереване, Зенгезуре, Гойче, Дерелейзе, Агбабе, Гарагоюнлу и Деречичек-Лору-Пембеке играли важную роль в сохранении нашего родного языка, фольклора, национальных и духовных ценностей. В статье, посвященной историческим фактам в творчестве ашугов, упоминаются гошмы, таджнисы, баяты, мухаммасы, мураббе, гифилбенды, гозеллеме и другие, которые, как архивный материал, подтверждают тот факт, что Западный Азербайджан принадлежит азербайджанским туркам.

Ключевые слова: наука, образование, литература, культура, пресса, фольклор, поэзия